

Порівняльно-правове дослідження

деяких наслідків вчинення злочинів проти довкілля за КК України 1960 та 2001 рр.

В. К. Матвійчук

доктор юридичних наук, заслужений працівник народної освіти України

У статті досліджуються такі наслідки злочинів проти довкілля, як тяжкі екологічні аварії, екологічна катастрофа, тривале зниження родючості землі, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту.

Ключові слова: тяжкі екологічні аварії, екологічна катастрофа.

В статье исследуются такие последствия преступлений против окружающей среды, как тяжелые экологические аварии, экологическая катастрофа, длительное снижение плодородия земли, вывод земель из сельскохозяйственного оборота, смывание гумусного слоя, нарушение структуры грунта.

Ключевые слова: тяжелые экологические аварии, экологическая катастрофа.

The article examines these consequences of crimes against the environment, as heavy environmental accidents, environmental devastation, prolonged decline in the fertility of land, the land of the agricultural use, flushing humus layer of soil disturbance.

Keywords: severe environmental accidents, environmental devastation.

Дослідження деяких наслідків злочинів проти довкілля, а також їх порівняльно-правове дослідження важливі для кваліфікації цих діянь та з'ясування суті цих злочинів.

Проблемою тяжких екологічних аварій, екологічних катастроф, тривалим зниженням родючості ґрунтів тощо займалися такі вчені, як С. Б. Гавриш, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, В. М. Присяжний, І. О. Харь та ін. Проте ці проблеми й досі не знайшли свого належного дослідження.

Мета статті полягає в порівняльно-правовому дослідженні вказаних наслідків вчинення злочинів проти довкілля за КК України 1960 та 2001 рр.

Щодо таких наслідків, як «тяжкі екологічні аварії» (ст. 253 КК), в юридичній літературі є суттєві протиріччя. Існує думка, що під такою ознакою необхідно розуміти вихід через відсутність обов'язкових інженерних систем захисту довкілля з ладу одного з технологічних ланцюгів виробництва, певного агрегату, зупинка всього виробництва, велике пошкодження ємності зі шкідливими речовинами тощо, що заподіяло або могло заподіяти шкоду навколишньому природному середовищу або власності [1, с. 576]. Деякі автори під такою ознакою розуміють велику за масштабами і тяжку за наслідками подію техногенного характеру, що спричинила загибель людей або створює на об'єкті чи окремій території загрозу життю та здоров'ю людей і призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу чи завдає істотної шкоди довкіллю (наприклад, аварія з викидом сильнодіючих, отруйних речовин, радіаційна аварія) [2, с. 673]. Інші – змішують технологічну аварію з катастрофою

і вважають, що це подія, внаслідок якої втрачений контроль над промисловим об'єктом, спорудою, ядерною установкою і т. п., яке призвело чи може призвести до шкідливого впливу на людей і оточуюче середовище, що перевищує допустимі межі, установлені нормами, правилами і стандартами безпеки [3, с. 538].

У висвітлених думках є певні недоліки: 1) в останній точці зору робиться недопустиме змішування понять «аварія» та «катастрофа», що явно суперечить науково-обґрунтованій думці в науці; 2) автори першої точки зору недостатньо обґрунтовують обмеження щодо впливу аварії на інші об'єкти та зв'язують аварію лише з виробництвом; 3) автори другої точки зору зближують своє визначення з катастрофою, вказуючи на великий масштаб події і наслідків. В той же час у всіх цих визначеннях є раціональне зерно, яке ми й використовуємо для характеристики досліджуваної ознаки. Виходячи з вищевикладеного, дамо визначення аварії. Під такою ознакою розуміють подію техногенного характеру, тяжку за наслідками, яка сталася внаслідок виходу (через відсутність обов'язкових інженерних систем захисту навколишнього природного середовища, коли втрачений контроль над відповідним об'єктом) з ладу технологічних ланцюгів виробництва, певного агрегату, зупинку всього виробництва, велике пошкодження ємності зі шкідливими речовинами, руйнування будівель, споруд, обладнання транспортних засобів, порушення в цілому виробничого або транспортного процесу, що спричинило загибель людей або створює на об'єкті чи певній території загрозу життю та здоров'ю людей та до інших негативних наслідків.

Ознака об'єктивної сторони (наслідки) «екологічна катастрофа» по-різному оцінюється в юридичній літературі.

Одні автори визнають її як велику за масштабом аварію чи іншу подію, що призводить до тяжких наслідків [4, с. 451]. Другі – під екологічною катастрофою розуміють надзвичайну подію природного характеру, яка зумовлює виникнення надзвичайної екологічної ситуації (наприклад, надзвичайно великі за площами поширення лісові, торф'яні пожежі, катастрофічне затоплення тощо). Треті – екологічною катастрофою називають подію (як правило, несподівану), яка сталася у зв'язку з відсутністю обов'язкових інженерних систем захисту довкілля і спричинила шкоду навколишньому природному середовищу глобального або державного характеру: вихід із користування великих земельних ділянок (наприклад, 30-кілометрової зони навколо Чорнобильської АЕС), знищення фауни і флори у басейні річки чи його значній частині, загибель або захворювання великої кількості людей. Зазначені точки зору мають певні неточності та деякий відхід від ознаки «екологічна катастрофа», яка зазначена в диспозиції ст. 253 КК України, що приводить до пересічення понять, що суперечить законам формальної логіки. Так, автори першої точки зору необґрунтовано зводять катастрофу до аварії та іншої події, що призводять до тяжких наслідків. В суспільному житті, у сфері навколишнього природного середовища, технічному забезпеченні виробництва тощо є багато подій, які призводять до тяжких наслідків, але їх не слід відносити до катастрофи.

Прибічники другої версії зводять екологічну катастрофу лише до фактору (причини) природного характеру. Така точка зору не має нічого спільного з указаною в ст. 253 КК України досліджуваною ознакою. Більш сприйнятною є думка третьої групи авторів, які зв'язують цю ознаку з діяльністю

людини. Але й вони зв'язують цю подію з відсутністю лише інженерних систем захисту довкілля. З метою знаходження виходу з цієї ситуації звернемося до довідкової літератури. Енциклопедичний словник тлумачить катастрофу як велику аварію в процесі господарської діяльності, що потягла за собою шкоду для людини, оточуючого її середовища (людські жертви, погіршення здоров'я населення або якості природного середовища і т. ін.) в значних розмірах (як правило, до катастрофи відносять великі аварії, при яких загинуло не менше певної кількості людей (як правило, не менше 10 людей), матеріальна шкода перевищила певну суму або мало місце деякого збігу цих обставин [5, с. 307]. Новий тлумачний словник української мови характеризує катастрофу як раптове лихо, подію з тяжкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація [6, с. 229].

Нам уявляється, що потрібно з усіх визначень узяти кращі ознаки і на підставі них сформулювати визначення катастрофи. До цих відповідних ознак належать: 1) раптове лихо; 2) подія з тяжкими трагічними наслідками; 3) знищення, загибель, руйнація; 4) виникає в процесі господарської діяльності; 5) велика подія за масштабом; 6) надзвичайна подія; 7) викликає надзвичайну екологічну ситуацію; 8) яка викликана відсутністю обов'язкових інженерних систем захисту довкілля; 9) яка завдала шкоду навколишньому природному середовищу глобального або державного характеру.

На підставі викладеного, під екологічною катастрофою необхідно розуміти раптове лихо, надзвичайну подію з тяжкими трагічними наслідками (знищення, загибель, руйнація, яка викликає надзвичайну екологічну ситуацію), що виникає в процесі господарської, наукової та іншої діяльності, зв'язаної з джерелами

підвищеної небезпеки, яка викликана відсутністю обов'язкових інженерних та інших систем захисту довкілля, а також порушенням загальнообов'язкових правил поведінки з джерелами підвищеної небезпеки.

Щодо наслідків, указаних в диспозиції ст. 254 КК України, існують різні погляди в юридичній літературі, які суттєво не відрізняються. Так, одні автори під тривалим зниженням родючості землі розуміють зменшення врожайності (наприклад, через ґрунтовому) будь-якої сільськогосподарської культури на три і більше років (коли рентабельність вирощування сільськогосподарських культур наближається до критичної відмітки, коли вирощування сільськогосподарських культур стає екологічно недоцільним). Другі – під такими наслідками вважають зниження здатності землі продукувати (формувані) врожай, що триває 2 роки.

На наше переконання, ці дві різні точки зору доповнюють одна одну. Але вони мають певні неточності та недоліки. Перша – зводиться до зниження родючості землі як природного процесу, а не результату людської негативної діяльності. Ці положення також стосуються і другого погляду. Крім того, як перша, так і друга точка зору, під тривалістю розуміють більше 2-х, 3-х і більше років, не наводячи обґрунтування цьому. Також це стосується і законодавчої неточності термінології, зокрема поняття «землі», замість «ґрунту».

Виходячи з зазначеного вище та тлумачення термінів «тривалий», що довго продовжується [7, с. 1266]; «тривати» – відбуватися протягом якого-небудь часу, продовжуватися, а також залежно від виду або типу ґрунту, його походження (генезис) і характеру ґрунтоутворювальних процесів, що відбуваються в ньому (піщані, супіщані, глинис-

ті й суглинисті; їх поновлення родючості має різні терміни [8, с. 205]; оскільки родючість ґрунту – це здатність ґрунту задовольнити кореневі системи достатньою кількістю повітря, тепла і сприятливим фізико-хімічним середовищем для продуктивної діяльності (потенційна-природна і ефективна-придбана родючість ґрунту) [1, с. 578]. Тому застосування авторами терміну три роки або більше двох років надто довільне. Цей термін може встановлюватися по кожній конкретній справі, в залежності від наведених нами факторів і конкретних обставин справи.

Під тривалим зниженням родючості ґрунту (землі в законі) необхідно розуміти зниження здатності ґрунту продукувати (формувані) врожай будь-якої сільськогосподарської культури тривалий час, в залежності від типу ґрунту, коли вирощування сільськогосподарських культур стає екологічно недоцільним (наближається до критичної відмітки нерентабельності), та від конкретних обставин справи.

Зазначені положення мають знайти місце у відповідній постанові Пленуму Верховного Суду України.

Щодо ознаки «втрата родючості землі» існують такі погляди в кримінально-правовій літературі: 1) це повна втрата родючості або її втрата до такого рівня, при якому вирощувати сільськогосподарські культури стає нерентабельним [1, с. 578]; 2) значне зниження властивостей земель, що тягне за собою втрату їх здатності продукувати урожай.

Можна погодитися із зазначеними тлумаченнями ознаки «втрати родючості землі», але з певними уточненнями, а саме: що поновлення родючості ґрунту потребує суттєвих матеріальних затрат.

Розглянемо ознаку складу злочину, передбаченого ст. 254 КК України, виведення земель із сільськогосподарського

обороту. З приводу роз'яснення цієї ознаки в юридичній літературі є такі погляди: 1) це тимчасове припинення (консервація) використання земель або вилучення земель із використання назавжди, внаслідок приведення їх у такий стан, при якому вони не можуть бути використані для вирощування сільськогосподарських культур через їх засолення, ерозію, забруднення, отруєння тощо або внаслідок економічної збитковості їх використання за призначенням. Консервація земель – виведення з господарського обороту (сільськогосподарського або промислового) земель на певний термін для здійснення заходів щодо відновлення родючості та екологічно задовільного стану ґрунтів, а також для встановлення або повернення (відновлення) втраченої екологічної рівноваги у конкретному регіоні; 2) це вимушена консервація земель, спричинена деградацією (механічною, фізичною, хімічною, фізико-хімічною, біологічною, гідромеліоративною) ґрунтів, яка не давала можливості забезпечити відтворення їх природних властивостей при існуючому використанні; 3) це викликане процесами не лише пов'язаними з утратою родючості ґрунтів, але й утворенням ярів, зсувів тощо.

Нам уявляється, що перша та друга точки зору доповнюють одна одну та не суперечать одна одній. Третя точка зору не відповідає чинному законодавству ст. 254 КК України, оскільки такий вихід земель із сільськогосподарського обігу тут вбачається і як природний процес, а не внаслідок діяння людини.

Таким чином, під виведенням земель із сільськогосподарського обороту (наслідки) необхідно розуміти як тимчасове припинення (консервацію, спричинену механічною, фізичною, хімічною, фізико-хімічною, біологічною, гідромелі-

оративною та іншою деградацією ґрунтів) використання земель або вилучення земель із використання назавжди, внаслідок приведення їх у такий стан, при якому вони не можуть бути використані для вирощування сільськогосподарських культур через їх засолення, ерозію, забруднення, отруєння тощо або внаслідок екологічної збитковості їх використання за призначенням, внаслідок негативного діяння людини.

Такий наслідок, як змивання гумусного шару (ст. 254 КК), в існуючих публікаціях або взагалі не висвітлюється, або якщо і висвітлюється, то не на підставі практики. З приводу цієї ознаки є лише одна точка зору – це таке використання земель, при якому внаслідок неправильного зрошування, недотримання правил догляду за іригаційними спорудами тощо змивається верхній шар ґрунту або з нього потоками води вимивається перегній.

Нам уявляється, що змивання гумусного шару може також відбуватися просто змиванням гумусного шару (горизонту) і не внаслідок використання земель сільськогосподарського призначення.

На підставі викладеного пропонуємо наступне роз'яснення такого наслідку, як змивання гумусного шару: це таке використання земель, при якому внаслідок неправильного зрошування, недотримання правил догляду за іригаційними спорудами тощо, змивається верхній шар ґрунту або з нього потоками води вимивається перегній або просто умисне змивання гумусного шару для використання землі за іншим призначенням.

Щодо ознаки ст. 254 КК «порушення структури ґрунту» є такі судження: одні автори її розуміють як зміну форм і розмірів ґрунтових агрегатів під впливом надмірного антропогенного навантаження, водної і вітрової ерозії, забруднення тощо, другі – як таку зміну його

механічного та хімічного складу, яка впливає на фізичні та водні властивості ґрунту, внаслідок чого ґрунт втрачає (повністю або частково) властивості засобу сільськогосподарського виробництва (родючість) [1, с. 578].

Нам уявляється, що перша точка зору не може бути сприйнята, оскільки не передбачає наслідки як результат злочинної діяльності людей, а бачить це як антропогенні природні впливи на ґрунт. Друга точка зору має значну перевагу і може з нашими доповненнями бути сприйнята практикою

Таким чином, під порушенням структури ґрунту необхідно розуміти негативне діяння людини, яке викликає зміну форм і розмірів ґрунтових агрегатів, внаслідок зміни у ґрунті механічного та хімічного складу, яка впливає на фізичні та водні властивості ґрунту, внаслідок чого ґрунт втрачає (повністю або частково) властивості засобу сільськогосподарського виробництва.

На підставі нашого дослідження можна стверджувати про помилковість поглядів П. Ф. Повеліциної, В. О. Широкова, Є. Н. Жевлакова, що злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища за своєю конструкцією, як правило, відносяться до так званих формальних складів [9, 9-10; 10, 9-11; 11, 42-43].

Як показує наше дослідження, меншу кількість злочинів, які стосуються навколишнього природного середовища, у Кримінальному кодексі України 1960 р. складали т. зв. злочини з «формальним складом». До них відносилися такі склади, що були передбачені: ч. 2 ст. 160 (за виключенням ознаки великої шкоди); ч. 1 ст. 161 і ч. 2 цієї статті (за виключенням значної шкоди); ч. 1 ст. 162 і ч. 2 цієї ж статті (за виключенням ознаки значної шкоди); ч. 1 і ч. 2 ст. 162¹ (за виключенням ознаки в ч. 2 цієї ж статті вели-

кої шкоди державі); ст. 163, ст. 163¹, ч. 1 і 2 ст. 227¹ (за виключенням ознаки, передбаченої ч. 2 – завдання значної шкоди здоров'ю людей чи спричинило інші тяжкі наслідки); ч. 4 ст. 228¹ КК України. Терміни, що були використані в зазначених складах злочинів, підтверджують наші судження. Так, в ч. 2 ст. 160 КК 1960 р. дії зазначені так: «незаконна порубка дерев і чагарників, в яких би то не було лісах, вчинена систематично», в ч. 1 ст. 161 КК 1960 р. перераховані дії, що становили незаконне полювання. В частині 2 цієї ж статті вказується на ті самі дії, що «вчинені особою, яка раніше була засуджена за незаконне полювання, а так само полювання на звірів і птахів, полювати на яких заборонено, або полювання на території державного заповідника або інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи з застосуванням автотранспортних засобів»; в ч. 1 ст. 162 КК 1960 р. перераховані дії, що становили незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом. В частині 2 цієї ж статті те саме діяння, вчинюване систематично, чи особою, раніше судимою за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; в ч. 1 ст. 162¹ КК України 1960 р. вказувалося на такі дії, як «незаконне, тобто з порушенням установленого законом порядку, видобування громадянами корисних копалин, крім загальнопоширених». В частині 2 цієї статті називалися ті самі дії, які вчинені повторно, або за попередньою змовою групою осіб, а так само організація садовою особою видобування корисних копалин з порушенням установленого законом порядку; в статті 163 КК України 1960 р. називалися такі дії, як «проведення вибухових робіт з порушенням правил, встановлених з метою охорони рибних запасів»; в статті 163¹ КК України

1960 р. перераховувалися такі дії: ч. 1 будівництво споруд та інших установок на континентальному шельфі України, а також створення навколо них зон безпеки, без належного на те дозволу; така бездіяльність, як «незабезпечення охорони споруд та інших установок на континентальному шельфі України, підтримання постійних засобів попередження про їх наявність і ліквідацію споруд і установок, експлуатація яких остаточно припинена, а також невжиття в зоні безпеки заходів для захисту живих ресурсів моря від шкідливих відходів». В частині 2 дії «дослідження, розвідування, розробка природних багатств та інші роботи на континентальному шельфі України...»; в частині 1 статті 227¹ КК України 1960 р. такі дії, як «навмисне перекручення службовою особою відомостей про стан екологічної... обстановки»; в частині 1 статті 227¹ бездіяльність «утаювання... службовою особою відомостей про стан екологічної... обстановки». В частині 2 – «те саме діяння, вчинене повторно...»; в частині 4 статті 228¹ КК України 1960 р. – бездіяльність, а саме: неповідомлення службовими особами суден та інших плавучих засобів, повітряних суден, платформ або інших, штучно споруджених у морі конструкцій, адміністрації порту або організації, що видає дозвіл на скидання названих вище засобів після застосування протягом року адміністративного стягнення.

Вивчення кримінального законодавства показує, що склади злочинів, вчинювані за названими ознаками, не передбачали в законі наслідків.

Наші запевнення підтверджуються і думкою Є. М. Жевлакова, де він вказує, що в ст. 167¹ КК РСФСР (ст. 163¹ КК України 1960 р.) і в ст. 223¹ КК РСФСР (ст. 228¹ КК України 1960 р.) законодавець прямо вказував на бездіяльність, а також,

що більшість екологічних злочинів мають т. зв. «формальні склади», і законодавець при їх конструюванні не зв'язував кримінальну відповідальність з настанням певних наслідків [12, с. 41-42]. В той же час необхідно відзначити, що Є. М. Жевлаков, С. Б. Гавриш, П. Ф. Повеліцина, В. А. Широков, С. В. Трофімов, А. Й. Мілер не перелічували у своїх працях злочини з формальним складом.

Таким чином, можна сказати, що у чинному Кримінальному кодексі України 2001 року до злочинів, що містять формальні склади злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, відносяться: ч. 1 ст. 238 КК, а також ч. 2 ст. 238 КК (за виключенням ознак: 1) що спричинили загибель людей; 2) чи інші тяжкі наслідки); ч. 1 ст. 239 КК; ч. 1 ст. 240 КК, а також частиною 2 ст. 240 КК (за виключенням ознак: 1) якщо вони спричинили загибель людей; 2) їх масове захворювання; 3) інші тяжкі наслідки); ч. 1 ст. 241 КК; ч. 1 ст. 242 КК; ч. 1 ст. 243 КК, а також ч. 3 ст. 243 КК; ст. 244 КК (за виключенням ознаки заподіяння істотної шкоди); ст. 248 КК (за виключенням ознаки заподіяння істотної шкоди ч.1); ч. 2 ст. 249 КК; ст. 250 КК; ч. 1 ст. 253 КК. Аналіз кримінальних справ показав, що в 100 % справ перераховані злочини, що за КК 1960 р., так і за КК 2001 р., відносяться до т. зв. злочинів з «формальними складами». Опитування 800 слідчих органів внутрішніх справ і прокуратури, а також 200 суддів показує, що 45 % тільки змогли дати правильну відповідь, які зі злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, відносяться до т. зв. з формальним складом, решта (55 %) не розуміла вірно закон. Такий тривожний фактор зумовлений не тільки слабкою підготовкою указаної категорії працівників і не достатньою увагою держави до екологічних проблем, а й законодавчою плутаниною і помилками.

Список використаної літератури

1. *Антипов В. И.* Комментарий к ст. 1631 УК // Уголовный кодекс Украины : науч.-практич. комент. – К. : Издательство «Фіта», 1995. – С. 576.
2. *Дудоров О. О.* Злочини проти довкілля // Наук.-практ. коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Канон, 2001. – С. 629-674.
3. *Панько М. М.* Преступления против окружающей среды // Уголовный кодекс Украины. Комментарий : под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. – Х., ООО «Одиссей», 2001. – С. 496-541.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : Особлива частина / За ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. – К. : Форум, 2001. – 942 с.
5. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.
6. Новий тлумачний словник української мови. – К. : Вид-во «Аконіт», 1999. – Т. 3. – 928 с.
7. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінськ : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
8. Экологический энциклопедический словарь. – М. : Издательский дом «Ноосфера», 1999. – 930 с.
9. *Широков В. А.* Преступления в области охраны окружающей среды : учеб. пособие. – Хабаровск : Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.
10. *Повелицына П. Ф.* Уголовно-правовая охрана природы в СССР. – М. : Юрид. лит., 1981. – 88 с.
11. *Жевлаков Е. Н.* Преступления против природных богатств СССР : учеб. пособ. – М. : ВЮЗИ, 1983. – 87 с.
12. *Жевлаков Е. Н.* Общие вопросы квалификации преступлений в области охраны окружающей среды : учеб. пособ. – М. : ВЮЗИ, 1986. – 86 с.